

ПОВСТАНЕЦЬ ЧИ ДЕРЖАВНИК МІФІЧНИЙ ТА ІСТОРИЧНИЙ СЕМЕРІЙ НАЛИВАЙКО

Семерій Наливайко (для більшості відомий він як Северин) є чи не найяскравішою і водночас чи не найзагадковішою фігурою української історії кінця XVI ст. Про нього склали легенди, борців проти церковної унії навіть іменували наливайківцями, а православну церкву в Україні на початку XVI ст. називали церквою наливайківською. Наливайко став однією із головних фігур козацького міфопростору. Він фігурує у козацьких літописах, відомій «Історії Русів». У контексті козацького міфу осмислювали його діяння Тарас Шевченко, Микола Гоголь, Пантелеймон Куліш, Кондратій Рилєєв, у пізніші часи – Іван Ле, Микола Вінграновський та інші.

Однак, власне, про історичного Наливайка ми знаємо не так багато. Не знаємо навіть, де він народився. Хоча в солідних енциклопедичних виданнях безапеляційно заявляється, що батьківщиною Наливайка було містечко Гусятин на Поділлі (зараз районний центр Тернопільської області). У 1992 р. в Гусятині навіть був відкритий пам'ятник цьому героєві (скульптор К.Сікорський, архітектор С.Калашник). Хоча, насправді, твердження про народження козацького ватажка в Гусятині не більше, ніж гіпотеза, запропонована істориками. Вона ґрунтується на згадці самого Наливайка про те, що в його батька магнат Мартин Калиновський відібрав землю і побив до смерті. Справді, центром володінь зазначеного магната було містечко Гусятин. Однак ні в самого Наливайка, ні в інших авторів кінця XVI – початку XVII ст. не знаходимо тверджень, що Гусятин був його батьківщиною. Хоча до Гусятини Наливайко таки мав відношення. Перебуваючи зі своїм військом на Поділлі, він зумів захопити це містечко й помститися кривднику свого батька. У той же час в авторів кінця XVI – початку XVII ст. зустрічаються твердження, що Наливайко походив із Кам'янця-Подільського

чи Острога. Принаймні рід Наливайків та й сам наш герой були пов'язані з Острогом.

Немає визначеності щодо імені Наливайка. Хоча зараз «загальноприйнятим» є вживання імені Северин, однак воно видається досить сумнівним. Свого часу саме таким іменем почав називати в своїх наукових та художніх творах Наливайка П. Куліш. Потім це було підхоплено українським радянським письменником І. Ле, який створив роман «Наливайко». І в радянській історіографії утвердилося написання імені «Северин», коли мова заходила про цього народного героя.

Правда, українські дореволюційні дослідники більш обережно використовували це ім'я. Наприклад, М. Грушевський в одних випадках вживав ім'я Северин, у інших – Семерій. У І. Франка він фігурує як Семен.

Щодо автентичних джерел, листів самого Наливайка до польського короля Сигізмунда III, то в них він підписувався як Семерій чи Семексій. У поемі Симона Пекаліда «Про Острозьку війну» (1660) він іменується «Семерин». Зустрічаються й інші написання його імені в різних документах кінця XVI – початку XVII ст. Однак найбільш автентичним видається Семерій. Саме так і будемо його іменувати.

Про Наливайка знаємо ми переважно з подій 1594–1596 рр., коли він зумів створити своє козацьке військо і здійснити з ним походи в Молдавію, Угорщину, Поділля, Волинь і Білорусію. Однак у його війську були не «класичні» козаки. Більше того, Наливайко мав непрості відносини із запорізькими козаками. Зокрема, йому пригадували те, що він брав участь у розгромі козацького повстання під проводом К. Косинського. Та й, зрештою, у таборі під Солоницею запорожці видали Наливайка польському гетьману Станіславу Жолкевському. Дії ж самого Наливайка не вписувалися в межі «традиційного» козацького повстання. Відомо, що він підтримував дипломатичні зносини із австрійським імператором, правителями придунайських князівств, виступав як їхній військовий союзник у боротьбі з турками й татарами.

Що ж стало причиною героїзації Наливайка, перетворення його в людину-легенду? Передусім, цьому посприяла його мученицька смерть. Він був страчений у Варшаві, а потім тіло його було четвертоване. Перед стратою Семерія довго допи-

тували, застосовуючи різні тортури. Про це теж було відомо, і цей факт породив різноманітні легенди.

Так, в «Острозькому літопису», який укладений був у кінці 30-их рр. XVII ст. в Острозі і де би ще мала зберігатися пам'ять про Наливайка, зустрічаємо такі слова: «Наливайко в Слуцьку і в Могилеві великої шкоди почини лісам громлен, а потом пойман і на паль збит». Як бачимо, тут подана недостовірна інформація щодо смерті Семерія. Страта на палі може бути трактована як смерть мученицька. Однак тоді така смерть, радше, трактувалася як ганебна. Саме таку жорстоку страту застосовували щодо великих злочинців.

Проте поряд із такою легендою про страту Наливайка поширювалися й інші легенди. Зокрема, польський мемуарист Пшонка писав, що Семерій наказав іменувати себе царем Наливаєм. Очевидно, з цим стоять пізніші перекази про його смерть, записані ксьондзом Йончинським: ніби Наливайка посадили на розпеченого коня, на голову поклали йому розпечену залізну корону, і так замучили. А в одній із тогочасних українських хронік зустрічаємо повідомлення, що Наливайка «у Варшаві король наказав на мідній кобилі возити».

Ці легенди перейшли в пізніші українські літописи, в котрих Наливайко починає виступати в образі борця проти унії. Так, у «Хроніці з літописців стародавніх» Феодосія Софоновича, створеній у другій половині XVII ст., Наливайко подається як «гетьман запорозький», котрий «Литву плюндровал, шляхту забивал, унії не люблячи». Далі йдеться про те, що Наливайка розгромив гетьман Жолкевський під Лубнами й ув'язненого привіз до Варшави. «Там же в Варшаві, – говорить літописець, – Наливайка на мідяноі распаленоі кобыле спалено».

У «Літописі» Григорія Грабянки, завершеного в 1710 р., Наливайко уже перетворюється в символічну фігуру, ідейного борця проти унії та мученика за віру, а його повстання розглядається як поворотний пункт у стосунках між русинами-українцями й ляхами, коли скінчилися мирні відносини й почалася війна. Ось як там подається ця фігура: «...гетьман війська запорізького Наливайко, розбивши мадярів, повернув на Україну і не застав уже в живих Косинського; як син православ'я, зневаживши новоявлену унію, він зібрав серед низових козаків побільше війська і рушив на Литву і там, перемигши у багатьох битвах, спалив Слуцьк та Могильов і силу ляхів побив. Про-

ти нього з військом вийшов коронний гетьман Жолкевський, прийшовши на Україну і року 1597 під Лубнами, в урочищі Солониці, розбив силу козацьку, а самого гетьмана з полковником Лободою та Мазепою живими взяв і до Варшави вивіз; там, у Варшаві, на міднім волу його ляхи зажарили. Саме з цієї причини й розпочалася війна козаків супроти ляхів».

Фактично, уже в Грабянки маємо «наливайківську легенду». Із неї випливало, що Наливайко – козацький гетьман, борець проти унії та ляхів, і що саме за цю боротьбу ляхи прирекли його на мученицьку смерть. У різних варіантах, із різними доповненнями ця легенда, яка мало узгоджувалася з історичними реаліями, почала утверджуватися в українській історичній пам'яті. Особливо помітну роль тут відіграла славнозвісна «Історія русів», яка, ймовірно, з'явилася в кінці XVIII ст., а в першій половині XIX ст. стала досить популярним твором.

У «Історії Русів», як і в Грабянки, Наливайко постає не лише героєм, а й ідейним борцем проти унії, захисником прав руського, власне українського, народу. Він, як гетьман запорізьких козаків, звертається до польського короля із петицією на захист України-Русі. Далі отримує блискучі перемоги над польським військом. Як переможець, їде на сейм до Варшави. Однак там Наливайка і його товаришів підступно хапають і піддають жорстокій страті: їх живцем спалюють у мідному бику.

Незважаючи на сильні міфологічні моменти «Історії Русів», цей твір тривалий час сприймався і українськими, і російськими інтелектуалами як «історична правда». Наприклад, один із перших істориків України Д. Бантиш-Каменський чимало зробив запозичень «Історії Русів». І майже безкритично узяв із неї «наливайківську легенду».

«Історія Русів» була важливою лектурою для Тараса Шевченка. Хоча він не слідував сліпо за цим твором, однак чимало фактів брав із нього. Загалом Кобзар часто звертався до образу Наливайка і, судячи з усього, це був один із улюблених його персонажів. У «Гайдамаках» він ретранслює «наливайківську легенду», подану в «Історії Русів».

За радянських часів «наливайківська легенда» як у белетристичній, так і науковій літературі була доповнена соціальними моментами. Наливайко і далі виступав у образі козацького гетьмана, який боровся з поляками. При цьому релігійні моменти були відсунуті на задній план, а на перший вийшли

моменти соціальні. Наливайко був поданий як «захисник знедолених». А діяльність цього ватажка та його прибічників була подана як «народне повстання».

Насправді ж «наливайківська легенда», попри її авторитетність для українців, є далекою від історичних реалій. У той же час «історично-реальний» Наливайко може виявитися більш цікавим для наших сучасників, ніж його козакофільські чи радянські «реінкарнації» з минулих часів.

Передусім видається сумнівним «просто» походження Наливайка. На жаль, ми небагато знаємо про його родину. Але навіть та інформація, яка є, дає можливість зробити певні висновки щодо соціального статусу. Свідчення самого Семерія про те, що його батько мав конфлікт через землю з магнатом Калиновським, дає підстави говорити, що походив він із родини землевласників (очевидно, дрібних, яким важко було протистояти багатому пану).

Сім'я Наливайків ніби після смерті свого глави перебралася в Острог під покровительство князя Василя-Костянтина Острозького. Старший брат Семерія, Даміан (Дем'ян) навіть зробив блискучу кар'єру при дворі цього «некоронованого короля Русі». Очевидно, закінчивши Острозьку академію, Даміан став однією з центральних фігур Острозького релігійно-культурного осередку. Йому приписують підготовку до друку й написання передмов до низки острозьких видань, авторство твору «Ляменту княжат Острозьких» (1604), упорядкування виразів із Біблії та праць отців церкви в збірці «Лекції словенські...» тощо. Документи свідчать, що він був священником соборної Богоявленської церкви в Острозі. Судячи з усього, ця людина була наближена до князя В.-К. Острозького.

Не виключено, що Семерій теж навчався в Острозькій академії. Його листи, які дійшли до нас, зокрема, до короля Сигізмунда III, показують, що людина, котра надсилала їх, мала відносно високий на той час рівень освіченості.

Ми не знаємо, хто склав протекцію Наливайкам, щоб вони опинилися в Острозі. Проте не виключено, що такою людиною був Герасим Смотрицький, редактор Острозької Біблії, один із перших ректорів Острозької академії. Відомо, що Г. Смотрицький походив з Поділля і деякий час був писарем у Кам'янці-Подільському. У цьому плані цікаве повідомлення польського хроніста Й. Бельського, що Семерій Наливайко

був родом із Кам'янця-Подільського. Можливо, Г.Смотрицький знав батька Семерія і після його смерті допомагав родині Наливайків, опікувався нею. Звідси стають зрозумілими успіхи Даміана на культурно-освітній ниві. У певному сенсі, він продовжив справу Г.Смотрицького, дотримуючись православно-консервативних поглядів.

Щодо Семерія, то він, певно, не закінчив повного курсу навчання в Острозькій академії, оскільки не збирався робити кар'єру священика та інтелектуала, як його брат. Наливайко, за власним свідченням, вирішив податися на Січ. Перебування на Січі тоді розглядалося молодими людьми як своєрідна «школа» військового мистецтва. У цю «школу» їхали «вчитися» не лише простолюдини, а й вихідці зі шляхетських і навіть князівських родин. Після перебування на Січі, за свідченням знову ж таки Семерія, він повернувся в Острог і служив у надвірному війську князя В.-К. Острозького. Ця служба припала десь на кінець 80-их – на початок 90-их рр. XVI ст.

У цей час князь, фактично, перебував на вершині своєї могутності. Йому належали величезні володіння на території не лише Волині, а й Київщини, Поліссі, Білорусії, Галичині і навіть Польщі. Він належав до найзаможніших магнатів Речі Посполитої. Себе ж В.-К. Острозький вважав майже незалежним правителем. Тому на надгробку своєму батькові наказав зобразити корону (так у той час зображувалися переважно суверенні правителі), а себе він іменував не інакше, як «божою милістю князь» (вважайте, це була титулатура суверена).

Тому двір В.-К. Острозького – це був двір правителя своєрідної держави, де людина могла здобути досвід управління. А додайте до цього існування Острозької академії, грона її інтелектуалів, серед яких був Даміан Наливайко, і тоді стане зрозумілою та атмосфера, в якій перебував Северин.

У поемі «Про Острозьку війну» є згадка про Наливайка. Автором цього твору був придворний латиномовний поет князя В.-К. Острозького Симон Пекалід. Очевидно, він знав Семерія. А в розповіді про битву під П'яткою, де військо князя В.-К. Острозького перемогло козаків Криштофа Косинського, читаємо: «Семерин уже трупами всюди / Землю встелив». Цю згадку можна трактувати в тому сенсі, що Наливайко був умілим воїном.

Участь Семерія в придушенні козацького повстання під проводом К. Косинського, яке відбулося в 1593 р., стала «чорною

плямою» в його біографії. Це стало причиною того, що для запорожців він так і не став своїм, і вони намагалися дистанціюватися від нього.

Семерій виходить на військово-політичну арену як відносно самостійна фігура в 1594 році. Тоді він формально полишає службу у князя В.-К. Острозького й організовує на Брацлавщині загін нереєстрових козаків. На чолі козацьких загонів Наливайко у 1594-1595 рр. здійснив походи в Молдавію, а також на землі у гирлі Подунав'я, які контролювалися турками. Здійснювалися ці походи при домовленостях із австрійським імператором Рудольфом II і підтримувалися римським папою. Ймовірно, вони мали підтримку й з боку князя В.-К. Острозького. Адже ці походи стримували експансію татар і турків на землі України. А це об'єктивно було в інтересах волинського можновладця. Показово, що військо своє Наливайко збирав у маєтностях цього князя. Треба мати на увазі й те, що Острозькі підтримували контакти із австрійським імператорським двором, а в плані політичному дотримувалися проавстрійської орієнтації.

На жаль, до нас не дійшло чимало документів, які б пролили світло на діяльність Наливайка. Але ті, які збереглися, говорять на користь того, що Наливайко став учасником антитурецької політичної гри, котру вели князі Острозькі (Василь-Костянтин, його син Януш) та імператорський двір Рудольфа II. У той час Річ Посполита намагалася дотримуватися нейтралітету з Туреччиною. Князі Острозькі, вступивши у відкритий конфлікт із турками, могли мати немалі проблеми із керівництвом своєї держави. Тому вдалися до таємної гри, давши можливість своєму вірному слугі набирати військо, яке б могло здійснювати походи проти турків на боці австрійського імператора.

Навесні 1594 р. поширилися чутки про підготовку великого татарського походу, який мав пройти українськими землями. Наливайко, щоб стати на заваді цього походу, зібрав «свавільне» військо в кількості близько двох тисяч чоловік. Звісно, було там чимало людей, які хотіли спробувати військового щастя, сподіваючись на добру здобич. Хоча, згідно заяв Семерія, були там і люди, що служили Речі Посполитій, тобто професійні воїни.

На початку червня Наливайко здійснив успішний рейд назустріч татарам вздовж лівого берега Дністра. Йому вдалося взяти міста Паркани (Прескань) та Ягорлик, що знаходилися

під владою турків, а також забрати більше трьох тисяч коней, які, очевидно, були підготовлені для татарського походу. У середині червня Семерій повернувся на Брацлавщину із великою здобиччю. І тоді послав своїх послів на Запоріжжя, закликаючи до спільного антитатарського походу.

Правда, запорожці зустріли посланців Наливайка без особливого ентузіазму. Вони пам'ятали його участь у кампанії проти К. Косинського. І все ж між наливайківцями та запорожцями було досягнуто порозуміння. Цікаво, що в той час на Запоріжжі перебував Еріх Лясота, посол австрійського імператора, який мав схилити запорожців до війни з татарами.

У Польщі розгорялися антитатарські настрої. Лунали заклики йти на татар. За це виступав і коронний гетьман Ян Замоїський. Микола Язловецький, старшина козацького реєстру, діючи за його вказівкою, закликав козаків піти походом у Крим. Еріх Лясота й Олександр Комулович домовлялися з козаками, що ті підуть на Молдавію. Це було важливим, оскільки татари далі знаходилися в Угорщині.

Коли ж Микола Язловецький приїхав на переговори з козаками до Корсуня, його в насмішку обрали ...гетьманом, але саме для походу в Молдавію. Зрештою, Молдавія була більш багатою, ніж Крим. Тут можна було пожитися.

Наприкінці жовтня 1594 року на півдні Брацлавщини разом зібралися реєстровці, запорожці й козацька збиранина Наливайка. Запорожці й наливайківці давно вирішили йти в Молдавію. За ними потягнулися й реєстровці. Язловецький надіявся, що йому вдасться запобігти цьому. Однак залишився сам.

Козацьке військо, що вирушило в Молдавію, мало зо двадцять тисяч чоловік під сорока хоругвами, на двох з яких були цісарські орли. 29 жовтня вони під Сороками перейшли Дністер і рушили на Цецору. Козаки вдарили на молдавського господаря Аарона. Його військо було тричі розбите і мусив тікати до мультян. Козаки зайняли Цецору й столицю Молдавії Ясси. І місто, й околиці були спустошені. Через два тижні, в середині листопада, вони повернулися в Ясси.

1 листопада 1594 року в Пресбурзі (Братиславі) представники господаря Аарона прийняли підданство цісаря. Після козацького погрому Аарон надіслав скаргу королю й цісарю Рудольфу на козаків. Цісар, у свою чергу, її переадресував королю.

Козаки ж, розбивши Аарона, послали до цісаря по нового господаря. Той же запропонував помиритися йому з колишніми ворогами.

Наприкінці 1594 року ситуація в долині Дунаю докорінно змінилася. Поряд з Аароном у війну проти Туреччини вступили мультянський воевода Міхай Хоробрий та семиградський князь Жигмонт Баторій. Окремі козацькі загони діяли у складі війська Михая Хороброго.

Запорожці на чолі з Григорієм Лободою наприкінці лютого 1595 року та, очевидно, реєстровці вирушили в Молдавію. Про це Лобода написав Костянтину Острозькому. Дещо пізніше рушив туди й Наливайко. Разом із семиградськими й молдавськими військами козаки Лободи штурмували Тягин, але замку так і не могли взяти. Наливайко ж разом із союзниками рушив під Білгород. Сталося те саме. Місто здобули, навколишні села сплюндрували, але фортеця вистояла. Далі вони пішли на Кілію, однак і там не змогли взяти фортецю.

Правда, козаки здобули Браїлів та Ізмаїл, де взяли велику здобич, у тому числі велику кількість гармат. На правому березі Дунаю козаки захопили й спалили місто Ісакчі, знищивши там багато турків і татар. Козаки брали участь у військових діях на південь, аж до Балканських гір, Софії, де вони об'єдналися з болгарськими повстанцями. Загальна кількість козаків, що діяли проти турків, становила близько дванадцяти тисяч чоловік.

Проте серед правителів придунайських князівств виникли незгоди. У середині квітня, перед Пасхою, Наливайко покинув угорців під Кілією, бо очікував від них зради. Покинули козаки й Аарона, непевність і неудачливість якого відштовхувала їх. Семиградський воєначальник Стефан Резван, який служив у Аарона гетьманом, покинув облогу Тягина, напав на Аарона в Яссах, арештував його з сім'єю, а на молдавський престол сів сам.

На біду козацтва, яке стояло під Тягином, після відступу Резвана до міста підійшов п'ятитисячний загін турків і татар. У великому бою козаки зазнали поразки, утративши до 900 чоловік. Ці усобиці спровокував семиградський князь Жигмонт Баторій, який захотів підкорити Молдавію і Мультянію. Ходили чутки, що Аарон хоче знову піддатися Туреччині.

Наливайко, дізнавшись про арешт Аарона, кинувся зі своїми козаками о «двуконі» навздогін, щоб відбити господаря. Це

йому не вдалося, бо господаря поспіхом вивезли до Семиград-
дя і стратили у в'язниці.

Між походами на чужі території козаки Наливайка перебували на українських землях, зокрема, на Поділлі. Тут вони робили наїзди на шляхетські маєтки. У кінці 1595 – на початку 1596 рр. Наливайко зі своїми загонами здійснив рейд Волиню та Поліссям. Можливо, під час цього рейду Семерій виконував деякі завдання В.-К. Острозького. Є відомості, що його козаки розграбували поліські маєтки луцько-острозького єпископа К.Терлецького, який, всупереч бажанню князя, готував унію православних з католиками.

Перебуваючи на Поліссі, у січні 1596 р. Наливайко написав листа королю Сигізмунду III, пропонуючи створити своєрідну буферну зону між Південним Бугом та Дністром, де би могли проживати козаки й будувати свої оборонні твердині. Така зона могла би стати своєрідним заборолом від наїздів татар на Галичину й Волинь. Подібні плани цілком відповідали інтересам В.-К. Острозького.

Але Сигізмунд III та його оточення не пішли на таке. Проти Наливайка та козаків були спрямовані війська під командуванням С. Жолкевського, які розгромили повстанців 7 червня 1596 р. в урочищі Солониця поблизу Лубен. Тривалий час Наливайко знаходився в ув'язненні у Варшаві, де його допитували, намагаючись довідатися про зв'язки козацького ватажка з австрійським імператорським двором та В.-К. Острозьким. Зрештою, його стратили у Варшаві, відрубавши голову.

Питання для самоконтролю:

1. Де здобував військовий вишкіл С.Наливайко?
2. У яких походах та битвах він відзначився?
3. З яких людей складалося Наливайкове військо? Наскільки воно було ефективне?
4. Які були відносини між С.Наливайком та князем В.-К. Острозьким?
5. На службу до якого монарха пішов С.Наливайко зі своїм військом?
6. Чому варто вважати С.Наливайка військово-політичним діячем європейського масштабу?

Література:

1. Антонович М. Студії з часів Наливайка / М. Антонович // Праці Українського історико-філологічного товариства. – Прага, 1942.
2. Гуржій О. І. Славетні битви на теренах України: від князівської доби до початку ХХ століття / О. І. Гуржій, О. П. Реєнт ; гол. ред. Р. Стасюк. – К. : Арій, 2012. – 336 с.
3. Грабовецький В.В. Нові документи про визвольні походи Наливайка в Галичину / В.В. Грабовецький // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – К., 1963. – №1.
4. Заклинський К. Зношення цісаря Рудольфа II з козаками і їх участь у війні угорсько-турецькій в р. 1594 і 1595 / К. Заклинський // Sprawozdane дирекции гимназии академической во Львове. – Львів, 1882.
5. Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні / С. Леп'явко. – Чернігів : Сіверянська думка, 1996.
6. Мишко Д. Северин Наливайко / Д. Мишко. – К., 1962.
7. Матеріали до історії козацьких рухів 1590-х років // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Львів, 1899. – Т. 31–32. – С. 1–30.
8. Мицик Ю. Незнаний лист Наливайка / Ю. Мицик // Старожитності. – 1995. – № 5–6.
9. Наливайко С. Лист до короля Зигмунда Третього 1596 року / С. Наливайко // Україна: антологія пам'яток державотворення, Х-XX ст.: у 10 т. – К. : Основи, 2008. – Т. 3. – С. 33–39.
10. Франко І. Я. Наливайко у мідянім бику / І. Я. Франко // Науковий збірник, присвячений професору Михайлу Грушевському. – Львів, 1906.